

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԻ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայոց Բուն օրացոյցի սկիզբն ու

պատմական փաստերը

Այս շարքի նախորդ յոդուածներից մէկում տեսանք, որ Հայոց Բուն օրացոյցը սկզբնաւորուել է Ն. Բ. 2341 թուին¹: Այս թուականը ստացուել էր աստղագիտական և օրացուցային համատեղ հաշուարկով՝ հիմք ընդունելով, որ օրացուցային շրջանի սկիզբը պիտի համընկած լինի Ալֆա Հայկի աստղի արեգակնային ամբարձման և շարժական տարեմուտի (Նաւասարդի ամսի մէկի) զուգադիպութեանը: Յիշեալ յոդուածում ըստ հնարաւորին հիմնաւորել էի պատկառելի վաղեմութիւն ունեցող այս տարեթիւը: Սակայն այս տարեթուի մեծ վաղեմութիւնը, հնարաւոր է, որոշ տարակոյսներ յարուցի ընթերցողներից ոմանց մօտ. յատկապէս, որ արդի տեսակէտները Հայոց պատմութեան վաղագոյն շրջանի վերաբերեալ միանշանակ չեն, և յաճախ (յատկապէս պաշտօնական ակադեմիական տեսակէտները) դէմ են այս կարգի տարեթուերին: Ուստի, աւելորդ չէ աստ նայել, թե ինչպէս է այս տարեթիւը ներդաշնակում Առաջաւոր Ասիայի պատմութեան մասին մեր այսօրուայ գիտելիքներին: Իսկ այդ գիտելիքները հիմնուած են գերազանցապէս պեղածոյ հնագիտական նիւթի վերլուծութեան և տարբեր հին լեզուներով (շումերերէն, աքքադերէն ևն) բազմաթիւ արձանագրութիւնների հաւաստի վերծանութիւնների վրայ:

Արդի հայ պատմագիտական գրականութեան մէջ Հայկի (և Բէլի) պատմութիւնը ընկալուած է հիմնականում իբր առասպել կամ առաւելն՝ իբր Հայ-Միջագետքեան քաղաքական յարաբերութիւնների արտացոլք, պատմական դէպքերի «այլաբանական» արձագանգ, իբր Բաբելոն քաղաքում ժամանակին եղած հայկական համայնքի մասին վկայութիւն, կամ՝ իբր այլաբանական արտացոլք Ասորեստանի և Վանի Արարատեան Թագաւորութեան տեւական առճակատումների: Ամեն դէպքում, այս պատմութիւնը տեղադրում է Մովսէս Խորենացու (և այլ հայ պատմագիրների) նշած ժամանակաշրջանից շատ աւելի յետոյ՝ Ն. Բ. 9-8-րդ դարերից՝ ոչ վաղ²:

Աւելի նոր ուսումնասիրութիւններում արդէն միտում կայ Հայկի հետ առնչուող անցքերը դիտելու ոչ իբր առասպել, այլ աւելի շուտ՝ իբր պատմական որոշակի դէպքերի արտացոլք:

¹ Գրիգոր Բրուտեան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Հայոց Բուն թուական, «Էջմիածին», 1985, Ա, էջ 51-57, Բ-Գ, էջ 72-80:

² Տե՛ս, օր., Հայ ժողովրդի պատմութիւն (խմբ. Մ. Գ. Ներսիսեան), Երեւանի Համալսարանի հրատ., Եր., 1985 (էջ 85-86): Կամ՝ Մարտիրոս Գաւուքճեան, Հայ ժողովրդի ծագումը, Մոնթրեալ, 1982 (էջ 78-100) եւ այլն:

Այսպէս, ըստ Ս. Գ. Հմայեակեանի, այն անցքերը, որ աւանդական պատմութիւնը կապում է Հայկ Նահապետի հետ, գուցահեռ են դրում Ասորեստանի թագաւոր Թիգլաթպալասար Ա-ի հայաստանեան արշաւանքներին և դրանց հետ կապուած անցքերին՝ Ն. Բ. 1115-1110 թթ.³: Նոյնիսկ փորձ է արուել նոյնացնելու խորենացու պատմութիւնից յայտնի՝ Հայկի հետ Բաբելոնից գաղթածները (թուով 300 հոգի) և Թիգլաթպալասարի արշաւանքներից մէկի հետեւանքով Կիբշա քաղաքը (Արարատ լեռ) լքած 300 ընտանիքները⁴:

Նախորդների համեմատ իր բոլոր առաւելութիւններով հանդերձ այս մօտեցումը եւս չի կարող ընդունելի լինել հետեւեալ պատճառներով.

Նախ և առաջ, առկայ է ժամանակային մեծ անհամաձայնութիւն: Թիգլաթպալասարի արշաւանքները եղել են Ն. Բ. 12-րդ դարում, որ առնուազն 10-12 դարով տարբեր է Հայկի համար Մովսէս խորենացու եւ այլ պատմագիրների տուած ժամանակից: Յիշեալ աշխատանքում, ի հաստատումն այս դէպքում առաջարկուած ժամանակաշրջանի, բերուած է Արա Գեղեցիկ=Արամէ թագաւոր նոյնացումը, որով Ն. Բ. 1110-ից մինչև Ն. Բ. 860 (Արամէի ժամանակը) կայ շուրջ 250 տարուայ միջոց, որ լաւ ներդաշնակում է Հայկից Արա Գեղեցիկ եղած 7 սերունդներին: Նշենք սակայն, որ Արամէին Արա Գեղեցիկի հետ նոյնացնելու համար միակ փոքր ի շատէ լուրջ կոտւանը նրանց անունների նմանութիւնն է (բայց բնաւ ոչ՝ նոյնութիւնը): Դրանից զատ ոչինչ չունենք այս երկու անձանց նոյնացնելու օգտին: Մինչդէռ, այդ նոյնացման դէմ կան ոչ քիչ փաստեր: Յիշենք, օրինակ, որ Արա Գեղեցիկը (ըստ մեր աղբիւրների) պատերազմել է Շամիրամի դէմ, այնինչ, Արամէի հակառակորդը, ըստ արձանագրութիւնների, եղել է Ասորեստանի Սալմանասար Գ թագաւորը (Ն. Բ. 858-824 թթ.), որին դժուար թէ կարելի լինի նոյնացնել վաւաշոտ Շամիրամ թագուհու հետ:

Գուցէ աւելի համոզկեր երեւար Արամէ=Արամ Նահապետ նոյնացման փորձը (որ արուել է այլոց կողմից), զի այս դէպքում անունները շատ աւելի մօտ են իրար, քան Արա Գեղեցիկի պարագայում, բայց այս դէպքում էլ 250 տարի միջոցի համար լինում է միայն 6 սերունդ, որ ընդունելի լինել չի կարող (մի սերունդը միջինում 25-30 տարի է, այնինչ այս դէպքում կը լինի ~42 տարի):

Բացի այդ, Հայկի մասին աւանդող աղբիւրներից մենք գիտենք, որ Բէլը, հարաւից արշաւելով դէպի հիւսիս, Կադմեայ Տան վրայով հասել է մինչեւ Վանայ լճի աւազանի հարաւ-արեւելեան կողմը՝ Հայոց Ջոր գաւառը, բայց դրանից անդին բնաւ չի անցել (հէնց այդտեղ էլ սպանուել է): Մինչդէռ Թիգլաթպալասար Ա-ը, իր իսկ վկայութիւնների համաձայն, հասել է մինչև Վերին Ծովը (որ ոմանք համարում են Սեւ Ծովը, ոմանք՝ Միջերկրականը, ոմանք էլ՝ Վանայ լիճը): Նոյնիսկ եթէ նրա՝ Սեւ Ծով հասած լինելը վիճարկելի լինի, անվիճելի փաստ է, որ կոթող է թողել Հարքում (Ալաշկերտի մօտ) Վանայ լճից հիւսիս-արեւմուտք. այսինքն, մինչեւ Հարք նա հասել է, որ կտրականապէս հակասում է Հայկի և Բէլի մասին մեզ աւանդուած պատմութիւններին:

Այնպէս որ, Հայկի հետ կապուած դէպքերը Թիգլաթպալասար Ա-ի ժամանակուայ անցուդարձին կապելը հակասում է Հայկի մասին աւանդած հայ պատմագիրների (Մ. խորենացու, Սեբէոսի Անանունի եւ այլոց) տուած թէ՛ ժամանակագրութեանը, եւ թէ՛ աշխարհագրութեանը, որով եւ ընդունելի լինել չի կարող:

Փորձենք Հայկի հետ կապուած դէպքերի եւ հաւաստի պատմական անցքերի նոյնացումը փնտռել մեր ստացած տարեթուի (Ն. Բ. 2341 թ.) մերձակայքում:

³ Ս. Գ. Հմայեակեան, Հայկ Նահապետի մասին առասպելն ու Կիբշա քաղաքը Նիբուրի լեռներում, Պատմա-բանասիրական հանդէս (134), 1992, թ. 1, էջ 125-132 (էջ 126-127):

⁴ Անդ:

Նախքան բուն խնդրին անցնելը, նկատենք, որ այս թուականը (Ն. Բ. 2341 թ.) շատ մեծ ճշդությամբ համընկնում է հ. Մ. Չամչեանցի կողմից՝ Բէլի մահուան համար տրուած թուականին⁵: Իրօք, հ. Չամչեանցի ժամանակագրութեան մէջ «ըստ եօթանասնից» բաժնում Ն. Բ. 2343-ին դրուած է Հայկի և Բէլի պատերազմը, իսկ դրա յաջորդ տարին էլ՝ Ն. Բ. 2342-ին դրուած է Բէլի որդու իշխանութեան սկիզբը: Մ. Չամչեանցի կազմած ժամանակագրութիւնը տրուած է երկու տարբեր համակարգերով. մէկը՝ ըստ եօթանասնից, միւսը՝ ըստ ժամանակագրաց: Ըստ եօթանասնից ժամանակագրութիւնն էլ կազմուած է՝ հիմք ընդունելով Եւսեբիոս Կեսարացու՝ ըստ եօթանասնից կազմած ժամանակագրութիւնը⁶: Այս ժամանակագրութիւնը կազմուել է գրաւոր աղբիւրներով աւանդուած տարբեր ժամանակագրական կանոնների համադրմամբ՝ իրար կցելով տարբեր երկրների տարբեր տիրակալների գահատարիները: Այսինքն, սրա հիմքում պատմական աւանդական ժամանակագրութիւնն է: Ըստ այսմ, այստեղ տրուած տարեթուերը **իրենց ստացման եղանակով** ռելէ կապ չունեն մեր ստացած տարեթուի հետ: Դրանց ստացման եղանակները բոլորովին տարբեր են իրարից, եւ, ըստ այդմ, մեր ստացած՝ Ն. Բ. 2341 թ. ու հ. Չամչեանցի տուած՝ Ն. Բ. 2343-ը **իրարից անկախ են**: Սա արդէն խօսում է այս թուերից իւրաքանչիւրի՝ **որակապէս ճիշդ լինելու մասին**: Իրօք, Հայկի տոմարադիր գործունէութիւնը չէր կարող (պատմականօրէն) հեռու լինել Հայկի կողմից Բէլին յաղթելու-սպանելու ժամանակից, և այն, որ ժամանակագրօրէն իրար մօտիկ երկու դէպքերի համար **բոլորովին տարբեր, անկախ ուղիներով** ստացուել են իրար հետ որակապէս համընկնող տարեթուէր, խօսում է այն մասին, որ այդ տարեթուերը երկուսն էլ **գոնէ որակապէս ճիշդ են**:

Միւս կողմից էլ, եթէ այդ տարեթուերը ճիշդ են (կամ առնուազն՝ ճշմարտամօտ), ուրեմն բնական է սպասել, որ ներդաշնակութիւն գոյութիւն ունենայ Հայկի հետ կապուած պատմութեան եւ այդ տարեթուերին Հայաստանի ու կից տարածաշրջանի պատմութիւնից յայտնի պատմական անցքերի միջեւ:

Արդ, փորձենք Հայկի եւ նրա գործունէութեան մասին մեր իմացածը համեմատել արձանագիր պատմութիւնից յայտնի դէպքերի հետ: Նախքան համեմատելը ի մի բերենք եւ համակարգենք այն, ինչ Հայոց պատմութիւնը մեզ է աւանդել Հայկի մասին:

Ա. Հայկական աղբիւրների տուեալները

Այս հարցում մեր հիմնական աղբիւրներն են Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը, Սեբէոսի պատմութեան սկզբնամասը (որ ենթադրում է՝ մի Անանուն հեղինակի): Որոշ լրացնող տուեալներ յայտնում են Անանիա Շիրակունին (Շիրակացի), Թովմա Արծրունին եւ այլոք: Տեսնենք, սկզբունքօրէն կարելո՞ր ինչ տուեալներ կարող ենք ի մի բերել այս աղբիւրներից:

ա. Ըստ Խորենացու, Անանունի (Սեբէոսի), Անանիա Շիրակունու եւ այլոց, Հայկը նախապէս (իր գործունէութեան սկզբում) եղել է **Բաբելոնում**: Բաբելոնում է ծնուել եւ Հայկի ժառանգորդ որդին՝ Արամանեակը (Արամենակը): Հայկը եղել է «անուանի եւ քաջ նախարար, կորովաձիգ եւ հաստաղեղն»⁷: Հայկը եղել է Բաբելոնի աշտարակաշինութեան մասնակից հսկաներից մէկը: Նա Նոյի որդի Յաբեթի զարմից է, Թորգոմի որդին: Անանունն էլ Հայկին անուանում է «նահապետ ազգացն»:

⁵ Միքայէլ Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, ժամանակագրութիւն, էջ 23, Վենետիկ, 1786 (պատճենատիպը՝ Երեւան, 1984):

⁶ Անդ, էջ 1-20:

⁷ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, (աշխատութեամբ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի), Տփղիս, 1913, էջ 32:

բ. Բէլի մասին ուղղակի չի ասում, թէ նախապէս որտեղից էր նա: Անանունը յայտնում է, որ «Յայնմ ժամանակի թագաւորեաց ի Բաբելոն որսորդ հսկայ Բէլն Տիտանեան... եւ էր իշխան ամենայն ազգացն»⁸: Ապա յայտնում է, որ Բէլը «էր իշխան ամենայն ազգացն, որ սփռեցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի»⁹: Նա հրամայում-պարտադրում է բոլոր ազգերին իր պատկերը կանգնել, երկրպագել իրեն իբրեւ աստուծոյ եւ զոհ մատուցել: Թովմա Արծրունին էլ յայտնում է, որ «Ներբովթ (այսինքն՝ Բէլը - Գ. Բ.) ինքնադիմաբար ասաց զինքն Աստուած...», ասելին, Բէլն իրեն «հայր աստուածոց այլեւ հրամանատու Արամազդայ հռչակեց»¹⁰:

Ըստ Խորենացու, Բէլը Նոյի որդի Քամի զարմից է, Մեստրայիմի որդին, Քուշի թոռը¹¹: Մեստրայիմն էլ նոյնացում է Եգիպտոսի հետ: Իսկ ըստ Խորենացու աղբիւրներից ոմանց, Բէլը (Ներբովթը) եթովպացի է¹²: Խորենացին էլ յայտնում է, որ Բէլը իշխանութեան է հասել զուտ **պատահաբար**, խառնակութիւնների հետեւանքով. «Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր **պատահմունք** ի դէպ ելանէին Բէլայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր»¹³ (ընդգծ.- Գ. Բ.): Այսինքն, ըստ այս աղբիւրի, Բէլը Միջագետքում ընդհանուր իշխանութեան է հասել ոչ իրաւական-օրինական ճանապարհով եւ ոչ էլ օրինաչափօրէն, այլ «պատահաբար»:

գ. Ըստ մեր աղբիւրների, Հայկի եւ Բէլի միջեւ հակամարտութիւնն առաջացել է ի հետեւանք Բէլի կողմից՝ ընդհանուր իշխանութիւնը զաւթելու եւ բոլորի վրայ բռնանալու: Ըստ Խորենացու աղբիւրի, Հայկը ընդհանրապէս դէմ է եղել, որ ունէ մէկը միապետի միւսների վրայ: Եւ դրա համար էլ նա «ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բէլայ»¹⁴: Այդ պատճառով էլ, ամենքի վրայ Բէլի բռնակալութիւնը հաստատուելուց յետոյ, Հայկը, չկամենալով նրան ենթարկուել, իր ընտանիքով եւ իրեն յարած համախորհներով գաղթում է Բաբելոնից Արարադի երկիր:

դ. Բաբելոնից Հայկը գաղթում է դէպի հիւսիս, այսինքն՝ Հայաստան: Եւ՝ Խորենացին, եւ՝ Անանունը յայտնում են, որ նա նախ գալիս է Արարադի երկիրը, այնտեղ տուն է կառուցում եւ ի ժառանգութիւն տալիս իր Կադմոս թոռանը (Արամանեակի որդուն)¹⁵: Այս **Արարադի երկիրը** պէտք չէ շփոթել Մեծ Հայքի կենտրոնական Այրարատ աշխարհի հետ: Սա Մեծ Հայքի հարաւում գտնուող մի երկրամաս է: Խորենացին այստեղ է դնում Կադմեայ Տուն գաւառը, որ մասն է Մեծ Հայքի Կորճայք աշխարհի (ոմանք դնում են դրանից դուրս¹⁶): Այս **Արարադի երկիրը** պիտի կապուած լինի նաեւ Ծննդոց գրքում նշուած **Արարատի լեռների** հետ, որոնց վրայ հանգրուանեց Նոյեան տապանը Ջրհեղեղից յետոյ. «Եւ նստաւ տապանն յեթներորդում ամսեան ի քսան եւ եւթն ամսոյն ի լերինս Արարատայ» (Ծննդ. Ը, 4): Փաւստոս Բիզանդը ուղղակի բացատրում է,

⁸ Պատմութիւն Սեբեոսի (աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարեանի), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1979, էջ 49:

⁹ Անդ:

¹⁰ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց (աշխատասիրութեամբ Վ. Մ. Վարդանեանի), Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1985, էջ 38-40:

¹¹ Խորենացի, էջ 18:

¹² Անդ, էջ 20:

¹³ Անդ, էջ 33:

¹⁴ Անդ, էջ 32:

¹⁵ Անդ, էջ 33:

¹⁶ Ս. Տ. Երեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 86. Տուն-Արդին-ի տակ, նաեւ՝ կից քարտէզը:

որ Նոյեան տապանի կապակցութեամբ Արարադի (Փաւստոսի մօտ՝ Սարարադ ձեով) լեռները գտնուում են Մեծ Հայքի Կորդուք գաւառում, Այրարատեան տէրութեան սահմաններում¹⁷: Հէնց այդ լեռների վրայ էլ բարձրացել է Մծբնայ Ար. Յակոբ Հայրապետը՝ Նոյեան տապանից մի մասունք ստանալու համար:

Արարադի երկրից (Կորդուք աշխարհից) Հայկը շարունակում է իր գաղթը դէպի հիւսիս-արեւմուտք եւ հանգրուանում Հարքում: Այս Հարքը, անկասկած, անլի ընդարձակ է, քան միջնադարից մեզ յայտնի Հարք գաւառը Մեծ Հայքի Տուրուքերան աշխարհում: Կարծիք կայ նոյնիսկ, որ Հարք անուան տակ հնում հասկացուել է Հայկական Լեռնաշխարհի ամբողջ կենտրոնական մասը¹⁸: Ամեն դէպքում, ելնելով հէնց Խորենացու եւ Անանունի (Սեբէոսի) յայտնած որոշ տուեալներից, կարող ենք համարել, որ այս Հարք երկրամասը տարածուել է Վանայ լճի արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւմտեան ափերին, ընդգրկել է Արաքսի, Արածանու, Արեւմտեան Եփրատի (հնում՝ Գաւ Տիգրիսի¹⁹) ակունքները:

Հարքում Հայկը կառուցում է բնակավայր (գիւղ) եւ իր անուամբ կոչում Հայկաշէն: Դէպի այստեղ է ձգտում հարաւից Հայկի վրայ արշաւող Բէլը: Այստեղից է Հայկը արշաւի դուրս գալիս՝ Բէլի յարձակումը կասեցնելու համար եւ այստեղ էլ վերադառնում է յաղթանակից յետոյ: Այստեղ էլ Հայկը կնքում է իր մահկանացուն, որից յետոյ Հայկի ժառանգորդ որդի Արամանեակը Հարքը թողնում է իր աւագ եղբայրներ Խոռին ու Մանաւազին: Միջնադարում էլ այս տարածքում յայտնի էին Խոռխոռունիք գաւառն ու Մանաւազկերտ (Մանաւազկերտ) քաղաքը:

Ե. Ըստ մեր աղբիւրների, կարող ենք, որոշ վերապահումով, Հայաստանում Հայկի ծաւալած գործունէութիւնը անուանել նուաճում: Անանիա Ծիրակունին (կամ նրա անուամբ մեզ հասած Տոմարի հեղինակը) ուղղակի գրում է. «Հայկոմն անուն աղեղնաւոր հսկայ՝ յազգէ Յաբեթի որդւոյ Նոյի, եկեալ ի Բաբելոնէ՝ տիրեաց Հայոց»²⁰: «Տիրեաց» ուղղակի նշանակում է «յաղթահարեց, նուաճեց, իշխեց»: Փոքր ինչ այլ բառերով, սակայն ըստ էութեան նոյնն է յայտնում եւ Մ. Խորենացին: Ըստ Խորենացու էլ Հայկը, Բաբելոնից գալով Արարադի երկիրը, հնազանդեցնում է առաջուց այնտեղ բնակուող սակաւ մարդկանց, իսկ Հարքում էլ հարաւակողմի երկայնանիստ լեռան վրայ բնակուողները ինքնակամ հնազանդում են Հայկին²¹: Հայկի եւ նրա գործունէութեան հետ կապուած բազմաթիւ տեղանուններ կան Հայաստանի Վասպուրական եւ Տուրուքերան աշխարհներում²²: Սրանք վկայում են, որ հէնց այս տարածքների հետ պիտի կապուած լինի Հայկի գործունէութիւնը: Սրանց կցելով նաեւ Կորդուք աշխարհը (որտեղ Հայկը դաստակերտ էր կառուցել եւ տուել Կադմոսին), կը ստանանք Հայաստանի կենտրոնական եւ հարաւ-արեւելեան շրջանները: Համադրելով սա Հայկի գործունէութեան մասին վերը շարադրուածի հետ, կարող ենք ի մի բերել

17 «...գալ հասանել ի լերինս Հայոց, ի լեռնն Սարարադայ ի սահմանս Այրարատեան տէրութեան ի գաւառն Կորդուք...»: Տես Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագիրը Բ. Պատկանեանի), Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1987, էջ 36-38:

18 Մարտիրոս Գաւութեան, Հայ ժողովրդի ծագումը, Մոնթրէալ, 1982, էջ 47-55:

19 Տուեալներ կան վկայող, որ հնում Տիգրիս գետի (կամ դրա գլխաւոր վտակներից մէկի) ակունքը տեղադրուած է եղել Վանայ լճից հիւսիս՝ Ծաղկանց (Ծաղկեոյ) լեռներում: Տես Գր. Բրուտեան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Հայոց օրացոյցն ու երկնային լուսատուները, «Էջմիածին», 1995, թիւ 1, էջ 51, ծանօթ. 9:

20 Անանիա Ծիրակացի, Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, Հայպետհրատ, Երեւան, 1940, էջ 76:

21 Խորենացի, էջ 33:

22 Մանրամասն այս մասին տես Ղ. Ալիշան, Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1869, էջ 98-103:

այսպիսի պատկեր. Հայկը Բաբելոնից գալով Հայաստան, տիրում է կենտրոնական եւ հարավ-արեւելեան տարածքներին, որտեղ բնակչության մի մասը կամաւոր ենթարկում է նրան, այս տարածքների վրայ ստեղծում է պետութիւն:

Հայկի մասին վկայութիւններ ունենք նաեւ, որ նա հիմնել է Հայոց տոմարը²³: Իսկ տոմար հիմնել նշանակում է նաեւ (նախ եւ առաջ) կարգադրել կրօնը, դիցարանը, քանի որ տոմարը ինքը բաղկացուցիչ մասն է կրօնի:

գ. Ըստ Խորենացու, Հայկի՝ Հայաստան գալուց յետոյ, Բէլը իր որդիներից մէկին ուղարկում է Հայկի մօտ՝ համոզելու, որ նա հնազանդուի Բէլին: Հայկը այս պատգամաւորին խիստ պատասխան է տալիս եւ ետ ուղարկում, որից յետոյ, Բէլն իր զօրքը ժողովելով, արշաւում է հիւսիս: Կադմեայ Տան մօտ նա մտնում է Արարադի երկիրը, Կադմոսին փախստական դարձնում եւ շարունակում արշաւը դէպի Հայկի բնակության վայրի սահման: Հայկն էլ նրան ընդառաջ ելնելով, անցնում է Ադի ծովակը (Վանայ լիճը)²⁴ եւ ճակատամարտ տալիս Հայոց Ձոր գաւառում: Այս կարեւոր ճակատամարտում Հայկը եռաթեւ նետով խոցում, սպանում է Բէլին:

է. Պատերազմի յաղթական աւարտից յետոյ Հայկը Բէլի դին զմոսում, տանում է Հարք, ուր եւ թաղում է մի «բարձրաւանդակ» տեղում: Ժողովրդական աւանդութիւնն էլ այդ տեղը նշանակում է **Նեմրութ** լեռան հետ²⁵: Հարքում էլ անցել է Հայկի կեանքի մնացած մասը: Իսկ նրա մահից յետոյ նրա ժառանգորդ Արամանակ որդին տեղափոխւում է դէպի հիւսիս՝ Այրարատեան աշխարհի կենտրոնական մասը՝ Արարատեան ընդարձակ դաշտավայրը՝ Մասիսի եւ Արագածի միջեւ: Սրանից յետոյ, մինչեւ Արամ նահապետը հայկական աղբիւրները ոչինչ չունեն Հայկի զարմերի եւ արտաքին աշխարհի յարաբերութիւնների մասին:

Արդ նայենք, թէ ինչ ունենք այս ամենի մասին օտար աղբիւրներից:

Բ. Արտաքին աղբիւրների տուեալները

Որպէսզի կարողանանք դիրութեամբ օգտուել արտաքին աղբիւրների տուեալներից, հարկ է նախ ճշդել, թէ որ ժամանակն ու տարածաշրջանն է մեզ պէտք: Ժամանակը արդէն գիտենք (Ն. Բ. 24-րդ դար): Տեղն էլ ճշդենք այդ ժամանակի եւ յայտնի պատմական տուեալների միջոցով: Ըստ հայկական աղբիւրների, Հայկը նախապէս եղել է Բաբելոնում, ապրել եւ գործել է այնտեղ, եւ այնտեղ էլ սկսուել ու ծաւալուել է նրա հակամարտութիւնը Բէլի հետ:

Սկսենք նրանից, որ Բաբելոն նշանակում է ոչ միայն Բաբելոն կոչուող քաղաքը, այլ նաեւ Բաբելոնիա երկիրը (Նոյն կերպ՝ Հոռն նշանակել է ոչ միայն Հոռն քաղաքը, այլ եւ ողջ Հոռնեական պետութիւնը, Բիւզանդիա (Բիւզանդիոն)՝ համանուն քաղաքից զատ՝ նաեւ Բիւզանդական կայսրութիւնը եւ այլն): Իսկ Բաբելոնիա անունն տակ ընդհանրապէս հասկացուել է հարաւային Միջագետքը, որի մայրաքաղաքը Ն. Բ. 19-6-րդ դարերում եղել է հենց Բաբելոն քաղաքը: Մեզ հետաքրքրող տարիներին (Ն. Բ. 2341 թ.) Բաբելոն քաղաքը

²³ Տեւ Անանիա Օհրակացի, նշ. աշխ., նաեւ՝ Յովհաննէս Սարկաւազ, Մեկնութիւն Տոմարիս Հայկազնեայ, Աշ. Աբրահամեան, Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1956, էջ 223, 224:

²⁴ Խորենացին գրում է. «հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ ադի են ջուրքն...» (էջ 35), յաջորդ գլխում էլ Վանայ լճի մասին՝ «...Բազ՝ յարեմտից հիւսիսոյ գեզր ծովուն ադոյ, եւ զգաւառն եւ զծովն անուանէ իւրով անուամբ» (էջ 38): Վանայ ծովի հնագոյն անուան մասին տես Սարգիս Պետրոսեան, Սեւ ծովի, Ուրմիոյ եւ Վանայ լճերի հնագոյն անունները, «Լրաբեր» (520), 1986, թիւ 4, էջ 53-64 (ոռութեամբ):

²⁵ Այս նշանակման օգտին է վկայում Խորենացու յայտնածը՝ Բէլ-Նեմրութ նշանակեան մասին: Տեւ նաեւ Գ. Սրուանձտեանց, Գրոց ու Բրոց, Երկեր, հ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 49-50:

տակաւին գոյութիւն չունէր²⁶, ուստի պիտի համարենք, որ խօսքը վերաբերում է Բաբելոնիա երկրին²⁷:

Ուրեմն, ե՛ր խորենացու, ե՛ր Սեբէոսի (Անանունի), ե՛ր Շիրակունու օգտագործած աղբիւրներում համարուել է, որ **Հայկը Հայաստան է եկել հարաւային Միջագետքից**:

Արդ նայենք, թէ ինչ գիտենք Ն. Բ. 24-րդ դարի հարաւային Միջագետքի մասին, եւ ինչպէս է դա առնչում Հայկի ու նրա գործունէութեան մասին մեր իմացածին:

Յայտնի է, որ նշուած ժամանակաշրջանում եւ դրանից առաջ հարաւային Միջագետքում ծաղկում էր **Շումերների** քաղաքակրթութիւնը, որ հնագոյնն է մեզ յայտնի բոլոր քաղաքակրթութիւններից: Հնագոյն Շումերը կազմակերպուած է եղել որպէս **անկախ** քաղաք-պետութիւնների մի համակարգ, ուր իւրաքանչիւր քաղաք կառուարուել է տեղական հարստութեան թագաւորների կողմից: Այս մանր պետութիւնների միջեւ յաճախ տեղի են ունեցել տեղային փոքր պատերազմներ, հիմնականում՝ իրարից հող ու ջուր խլելու համար:

Մեր քննարկուած թուականը համընկնում է Շումերի պատմութեան վաղդին-նաստիական շրջանի վերջերին: Թէպէտ Շումերի պատմութեան տարեթուերը արդի պատմագիտութեան մէջ որոշուած են ոչ լրիւ ճիշդ, եւ սխալը երբեմն կարող է հասնել մինչեւ մէկ հարիւրամեակի²⁸, այդուհանդերձ, այդ տարեթուերը **որակապէս ճիշդ** են, իսկ որոշ թուականներ էլ որոշուած են բաւական մեծ յուսալիութեամբ: Տեսնենք, թէ ինչ ունենք մեզ հետաքրքրող թուականին մօտ:

Բաւական մեծ ճշդութեամբ յայտնի է, որ Ն. Բ. 2316 թուին Սարգոն Աքքադացին նուաճեց Շումերների երկիրը, որով եւ աւարտուեց Շումերի պատմութեան վաղդին-նաստիական շրջանը: Յայտնի է նաեւ, որ Սարգոնի նուաճումից առաջ 25 տարի Ուրուկում իշխել է Լուգալզագէսի թագաւորը, որն իր իշխանութեան 25 տարիների ընթացքում կարողացել է նուաճել-միաւորել Շումերի անկախ քաղաք-պետութիւնները²⁹: Եթէ Սարգոնի նուաճումից ետ հաշուենք 25 տարի, կը ստանանք Ն. Բ. 2341 թիւը (2316+25=2341): Այս տարեթիւը ճշգրիտ համընկնում է Հայոց Բուն օրացոյցի սկզբի համար մեր ստացած թուականին: Ուրեմն, փորձենք տեսնել, թէ Լուգալզագէսի մասին մեր իմացածը ինչ կերպ է առնչում Հայկի (եւ Բէլի) մասին մեր իմացածներին:

Լուգալզագէսին նախապէս եղել է Ումմա փոքրիկ քաղաքի տիրակալը: Ռազմական փայլուն յաջողութիւնների շնորհիւ նա կարողացել է տիրել նշանաւոր Ուրուկ քաղաքին, ապա նաեւ Շումերի միւս քաղաքներին (պետութիւններին) ու դարձել է ամբողջ Շումերի տիրակալը: Արշաւել է նաեւ դէպի արեւելք եւ **հիւսիս**, հասել «Վերին ծովին»³⁰: Այս «Վերին ծովը», որ

²⁶ Բաբելոն քաղաքի մասին առաջին յիշատակութիւնը վերաբերում է Նարամ Սուէնի յաջորդ Շարկալիշարրիի ժամանակներին (մօտաւորապէս 2200 թ. Ն. Բ.), որ մեր քննած թուականից ուշ է մօտ մէկ-մէկուկէս դարով: Սակայն, ըստ որոշ այլ տուեալների, Բաբելոնը եղել է արդէն Սարգոն Աքքադացու ժամանակից (Ն. Բ. 2316-2261 թթ.): Տես, օր. Վ. Մ. Дьяконов, Общественный и Государственный строй древнего Двуречья, Изд. Восточной Литературы, М., 1959, ст. 165/.

²⁷ Անշուշտ, եթէ չկար Բաբելոն քաղաք, չէր կարող եւ երկիրը կոչուել Բաբելոնիա, սակայն նկատի առնելով, որ խորենացու, Անանունի եւ այլոց օգտագործած աղբիւրները (Մար Աբաս, կամ այլ) անհամեմատ ուշ շրջանի են (հնարաւոր է՝ Ալէքսանդր Մեծի ժամանակից), ապա շատ հնարաւոր է, որ այդ աղբիւրի հեղինակը երկրամասը կոչած լինի հէնց իր ժամանակ դրա ունեցած անունով:

²⁸ Տես, օր. Վ. Մ. Дьяконов, Города-государства Шумера, в кн. История Древнего Мира, т. 1, „Наука“, Москва, 1989, ст. 72, зам. 12:

²⁹ Мариан Белицкий, Забытый Мир Шумеров, „Наука“, Москва, 1980, ст. 133-136:

³⁰ Անդ, էջ 134:

շատեր նույնացնում են Միջերկրական ծովին, ըստ Մ. Գաուրժեանի հիմնադր փաստարկման, պետք է եղած լինի վանայ լիճը³¹: Այս տուեալները զարմանալիորէն լաւ համադրում են Հայկի առնչութեամբ մեր իմացածներին:

Իրօք, ըստ վերոքննեալ աղբիւրների, Հայկը Բաբելոնից չուել-եկել է հիւսիս՝ Արարադի երկիրը, որովհետեւ Բաբելոնում (հարաւում) Բէլը բռնացել էր բոլորի վրայ, ստիպելով իրեն ենթարկուել եւ պաշտել: Սա լիովին համահնչուն է Լուգալզագէսի գործերի մասին մեր իմացածին: Այս տիրակալը կարողացաւ իրեն ենթարկել ամբողջ Շումերը, որ դրանից առաջ բաւական երկար ժամանակ բաղկացած էր առանձին անկախ պետութիւններից: Այսինքն, նա բռնացել է միւս բոլոր տիրակալների վրայ (գուգահեռ է Բէլին): Հայկի մասին էլ ասում է, որ էր «նահապետ ազգացն»³², այսինքն, կարելի է մտածել, որ նա էլ եղել է մի առանձին անկախ քաղաքի թագաւոր: Շատ հաւանական է, որ Լուգալզագէսի նուաճումների ընթացքում անկախութիւնը կորցրած մի քաղաքի տիրակալը չուզենար ենթարկուել նորայայտ բռնակալին եւ բաւարար ուժ չունենալով նրա դէմ առնակատելու, թողնէր ու գնար դէպի հիւսիս³³ լեռնային երկրում ապաստանելու: Բացի այս, հայկական աղբիւրները վկայում են, որ Բէլը Հայկի ետեւից եկել-հասել է մինչեւ Հայաստան՝ Հայոց Ջոր գաւառը վանայ լճի աւազանում: Սրան գուգահեռ էլ գիտենք նաեւ, որ Լուգալզագէսին արշաւել է հիւսիս եւ հասել է «Վերին ծովին», որ պիտի վանայ լիճը լինի:

Բէլ-Լուգալզագէսի գուգահեռը աւելի համոզիչ ցուցադրելու համար գուգահեռաբար դիտենք նրանց առնչուող տուեալները հայկական եւ արտաքին աղբիւրների հիման վրայ:

Հայկական աղբիւրներով

Արտաքին աղբիւրներով

1. Բէլը բռնացաւ ամենքի վրայ, ստիպեց ենթարկուել եւ պաշտել իրեն:

1. Լուգալզագէսին վերացրեց Շումերի անկախ քաղաքների ինքնիշխանութիւնը, միաւորեց Շումերը:

2. Բէլը Հայկի ետեւից եկաւ-հասաւ Հայաստան, մինչեւ Հայոց Ջոր գաւառը վանայ լճի աւազանում (լճից մի փոքր հարաւ-արեւելք):

2. Լուգալզագէսին արշաւել է հիւսիս մինչեւ Վերին ծովը, որ պիտի վանայ լիճը եղած լինի: Ամեն դէպքում, նրա՝ դէպի հիւսիս արշաւած լինելը վկայուած է³⁴:

³¹ Մ. Գաուրժեան, «Վերելի ծովի» տեղադրութիւնը, «Լրաբեր», 1977, թիւ 2, էջ 94-98:

³² Սեբէոս, էջ 49:

³³ Ի դէպ, Շումերից դէպի հարաւ ծով է (Պարսից ծոցը), դէպի արեւմուտք անապատ է, դէպի հիւսիս-արեւմուտք այդ ժամանակ սեմական ժողովուրդներ էին ապրում, որ թշնամի էին Շումերներին (յետոյ հէնց նրանք էլ նուաճեցին Շումերը) եւ դժուար թէ կարելի լինէր նրանց միջով հանգիստ անցնել: Մնում է փախուստի երկու ճանապարհ, դէպի արեւելք եւ դէպի հիւսիս: Ըստ այսմ, դէպի հիւսիս փախնելը լիովին բնական է, անատի առնելով ժամանակի ու տեղի աշխարհաքաղաքական վիճակը:

³⁴ Տես, օր., Մ. Բելիցկի, նշ. աշխ., էջ 134:

3. Բէլի ախոյեանը՝ Հայկը նետաձիգ է, կորովի նետաձիգներ են նաեւ նրա որդիները (Խոր., Ա, ԺԱ): Հայկն էլ Բէլին պարտութեան է մատնում իր լայնալիճ աղեղով ու եռաթեւ նետով, ընդ որում, այնքան հզօր է եղել այդ աղեղը, որ նետը ծակելով Բէլի զրահն ու մարմինը, թափանցել-դուրս է եկել թիկունքից:

4. Ըստ Խորենացու նկարագրութեան, Բէլն ունեցել է ծանր սպառազինութիւն. երկաթ գլխանոց՝ նշաններ կրող վերջերով, լանջին ու թիկունքին՝ պղնձե տախտակներ, սրունքներին ու թեւերին՝ պահպանակներ, մէջքին՝ գօտի, ձախում երկսայրի սուր, աջ ձեռքում՝ հսկայական նիզակ, ձախ ձեռքում՝ վահան: Ի հակադրութիւն սրան, Հայկի սպառազինութիւնը թեթեւ պէտք է եղած լինի: Հայկի զէնքերից նշում է միայն լայնալիճ աղեղը՝ «իբրեւ հեծան հզօր մայրափայտեայ», եւ կապարճը:

3. Յայտնի է, որ Սարգոնից առաջուայ տիրակալները՝ Շումերում աղեղի համար անհրաժեշտ նկուն ծառատեսակների բացակայութեան հետեւանքով, նետաձիգ զօրք չեն կիրառել: Այնինչ, Սարգոնը առաջինն է, որ մեծ կարեւորութիւն է տալիս նետաղեղին ու նետաձիգ զօրքին եւ նետաձիգ զօրք է կիրառում մարտում: Դրանով է բացատրում նրա ճակատամարտերում հակառակորդի զոհերի շատ մեծ թիւը՝ նախորդ շրջանի համեմատ: Ենթադրում է, որ Սարգոնը կարողացել է հասնել Փոքր Ասիայի կամ Իրանի նախալեռներ եւ օգտուել այնտեղ եղած կենու (նետածառի) բուսուտներից, եւ կամ էլ՝ հէնց Սարգոնի ժամանակ յայտնաբերուել է բազմաշերտ (սոսնձեալ) աղեղներ պատրաստելու կերպը³⁵:

4. Լուգալզագէսին, իր ժամանակ ընդունուած ձեւով, ունեցել է ծանրազէն հետեւակ զօրք: Պէտք է ենթադրել, որ ինքն էլ, իր զօրականների նման, ունենար ծանր սպառազինութիւն: Ի հակադրութիւն սրան, Սարգոնը կիրառել է թեթեւազէն զօրք եւ ինքն էլ, իր զօրականների նման, եղել է առանց ծանր զրահների³⁶:

³⁵ И. М. Дьяконов, Ранние деспотии в Месопотамии, в кн. История Древнего Мира, т. 1, „Наука“, Москва, 1989, ст.74.

³⁶ И. М. Дьяконов, Общ. и Гос. строй Древ. Двуречья, Изд. Вост. Лит., Москва, 1959, ст. 204.

5. Հայկը Բելի դէմ է ելել փոքրաթիւ զօրքով եւ յաղթել է Բելի բազմաքանակ զօրքին:
6. Հայկը ճակատամարտում Բելին անտահարելուց առաջ դիմում է նրան, ասելով. «Ծուն ես դու եւ յերամակէ շանց՝ դու եւ ժողովուրդ քո» (Սերէոս, էջ 50), կամ «Ծուն ես դու, և երամակ շանց՝ որ զկնի քո տողեալ սահին» (Թովմա Արծ., էջ 40):
7. Բելը իշխանութեան է հասել պատահաբար, խառնակութիւնների հետեւանքով, այսինքն, ոչ իրական-օրինական ճանապարհով:
8. Հայկը համարում է «նահապետ ազգացն» (Սեր., էջ 49), իսկ յայտնի է, որ Հայկն (Orion) համաստեղութիւնն էլ հին միջագետքեան աղբիւրներում կոչուել է sib.zi.an.na - «ճշմարիտ հովիւ երկնի»:
5. Լուգալզագէսին ունեցել է մեծաթիւ զինական ոյժ: Սարգոնը յայտնում է, որ նրա դէմ ճակատամարտում ինքն սպանել կամ գերել է 50 լուգալների եւ էնսիների (քաղաքների տիրակալների)³⁷: Այնինչ, Սարգոնն ինքը ունեցել է ընդամենը 5400 հոգիանոց մարտական բանակ³⁸:
6. Սարգոնի մասին էլ պատմում է, որ նա «Լուգալզագէսին՝ Ուրուկի թագաւորին գերի վերցրեց այդ ճակատամարտում եւ նրան շների վանդակի մէջ ուղարկեց Էնլիլի դարպասներին»³⁹:
7. Լուգալզագէսին էլ նախապէս մի փոքրիկ քաղաքի (Ումմայի) տիրակալն էր եւ ոչ մի կերպ ոչ մի իրաւունք չուներ միւս քաղաքների վրայ: Եւ նրա կողմից ամբողջ Ծումերի տիրակալ դառնալը բոլոր նախկին անկախ տիրակալների կողմից պիտի դիտուէր իբր ոչ օրինական եւ ոչ օրինաչափ: Այս եւ վկայում նրա հասցէին արուած բազմաթիւ մեղադրանքները⁴⁰:
8. Սարգոն Արքադացու բուն անունը մեզ յայտնի չէ. ենթադրում է, որ նրա անունը եղած լինի գուցէ Իլուբանի: Նրա հօր անունն էլ ենթադրում է, որ լինի Laipum, թէպէտ ամենաընդունուած տեսակէտով նա ընկեցիկ է⁴¹: Սարգոն անունն էլ ծագում է Ծարրում-կէն-ից, որ նշանակում է «արքայ ճշմարիտ»: Համարում է, որ այս յորջորջումը նա վերցրել է իրեն արքայ հռչակելու ժամանակ⁴²:

³⁷ Անդ, էջ 210:

³⁸ Д. Ч. Садаев, История Древней Ассирии, „Наука“, Москва, 1979, ст. 13.

³⁹ Տեւ Մ. Բելիցկի, Աշ. աշխ., էջ 137:

⁴⁰ Տեւ օր. Անյն տեղում, էջ 133-134:

⁴¹ Տեւ Ի. Մ. Դեակոնով, Աշ. աշխ., էջ 201-202:

⁴² Անդ, էջ 201, նաեւ՝ Անյնի Ранние деспотии..., էջ 73:

Այս ամեն գուգահեռներին պիտի կցել նաեւ թուականների զարմանալի համընկումը: Թէպէտ Շումերի ժամանակաշրջանի տարեթուերը որոշուած են բաւական խախուտ, այդուհանդերձ որոշ շրջադարձային տարեթուերի յուսալիութիւնը բաւական մեծ է: Բնական է մտածել, որ Հայկեան (Հայոց Բուն) օրացոյցի հիմնումը համընկնէր Հայկի կողմից անկախ պետութիւն հիմնելուն, այսինքն Հայոց Բուն օրացոյցի սկիզբը կարող ենք դիտել իբր Հայկի հիմնած պետութեան սկիզբը, նրա անկախացման ժամանակը: Միւս կողմից էլ՝ շատ բնական կարող ենք դիտել, որ Շումերում Լուգալզագէսի նուաճումների հէնց սկզբում նրա անկախ հարեւաններից մէկը, չուգենալով ենթարկուել նորաթուխ բռնակալին, չուէր-գնար հիւսիս (Հայաստան) եւ հիմնաւորուէր այնտեղ:

Տեսնում ենք, որ Հայկի առնչութեամբ աւանդական պատմութեամբ մեզ հասած դէպքերի նկարագրութիւնները ոչ միայն չեն հակասում Ն. Ք. 24-րդ դարում Միջագետք-Հայաստան տարածքում ծաւալուած պատմական անցուդարձին, այլ նաեւ շատ կէտերում մեծ ճշդութեամբ ներդաշնակում են դրան:

Սրա հետ մէկտեղ ունենք նաեւ երեք տարբեր, **անկախ** եղանակներով ստացուած տարեթուերի զարմանալի մօտիկութիւն: Առաջինը՝ Ն. Ք. 2341 թ. ստացուած է օրացուցային եւ աստղագիտական համատեղ հաշուարկով՝ Հայոց Բուն օրացոյցի սկզբի համար: Երկրորդը, որ «ճշգրիտ» համընկնում է սրան, ստացուած է հնագիտական, արձանագրական վերլուծութեան եղանակով, որպէս Շումերի վաղդինաստիական շրջանի վերջին՝ միաւորող տիրակալի գահակալման սկիզբ: Երրորդը՝ Ն. Ք. 2343 թ. ստացուած է աւանդական պատմութեան աւանդական (ու նաեւ քննական) ժամանակագրական համակարգի հիման վրայ, որպէս Հայկի եւ Բէլի պատերազմի եւ վերջինիս մահուան տարի: Այստեղ ունենք երեք իրադարձութիւն (օրացոյցի հիմնումը, Լուգալզագէսի գահակալումը եւ Հայկի ու Բէլի պատերազմը), որոնք իմաստով սերտօրէն առնչուում են իրար: Եւ տեսնում ենք, որ դրանց թուականներն էլ իրենց հերթին որակապէս համընկնում են իրար:

Այս մի քանի «գուգահեռութիւնները» միասին հիմք են տալիս մտածելու, որ այս դէպքում գործ ունենք աւելի լուրջ երեւոյթի հետ, քան պարզ գուգահեռութիւնն է: Ի յաւելումն ասուածին, նշենք, որ կան նաեւ փաստեր, որ վկայում են Հայաստանի եւ Շումերի շատ աւելի վաղ կապերի գոյութիւնը: Շումերական աղբիւրներում էլ Հայաստան երկիրը, կամ գոնէ դրա մի մասը, յիշատակուել է **Արատտա** անունով Ն. Ք. 28-27-րդ դարերից⁴³: Այսքան վաղ շփումների առկայութեամբ լրիւ բնական կարելի է դիտել Հայկի գաղթը դէպի Հայաստան:

Այս ամենին լաւ ներդաշնակում է եւ այն, որ Հայ-Շումերական առնչութիւնները վկայուած են նաեւ լեզուական միջոցով: Ըստ որոշ հետազօտողների, Հայ-Շումերական լեզուական ընդհանրութիւնների թիւը անցնում է 100-ից⁴⁴:

Աւելացնենք նաեւ, որ Շումերներն իրենց երկրում համարուել են եկուորներ: Ընդհանրապէս, այս մասին ընդունուած կարծիքը այն է, որ նրանք հարաւային Միջագետք են եկել ծովային ճանապարհով, Պարսից Ծոցով (իսկ թէ ո՞րտեղից՝ դեռ պարզ չէ): Սակայն, սրա հետ մէկտեղ, կարծիք կայ նաեւ, որ նրանք իրենց երկիրն են իջել հիւսիսից՝ Միջագետքի երկու մեծ գետերի հոսանքն ի վար (այսինքն, ստացում է, որ եկել են Հայկական Լեռնաշխարհից): Սրան աւելացնենք նաեւ այն, որ իրենց մարդաբանական տիպով Շումերները Հայերի պէս **արմէնոիդ** (հայակերպ) են⁴⁵:

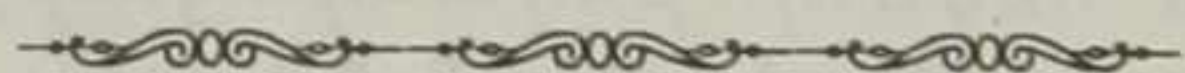
⁴³ Տես Արտակ Մովսիսեան, Հնագոյն պետութիւնը Հայաստանում, Արատտա, Հրատ. ՀՅԴ, Երեւան, 1992:

⁴⁴ Մ. Գաւուքճեան, Հայ ժողովրդի ծագումը, էջ 10-17:

⁴⁵ Ա. Խաչատրեան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի պատմութիւն, Հրատ. Մելքոնեան ֆոնդի, Երեւան, 1933, էջ 87-88 եւ այլն:

Տեսնում ենք, որ Հայաստանի եւ Շումերի միջեւ առնչությունները բազմաթիւ են ու բազմակողմանի եւ հասնում են շատ վաղ ժամանակների:

Այս ամենը միասին թոյլ են տալիս շատ հաւանական համարել, որ Հայկեան օրացոյցի հիմնումը իրօք եղել է Ն. Բ. 2341 թուին, եւ Հայկի ու Բէլի կապակցութեամբ հայ պատմագրութեան պահպանած տուեալներն էլ վերաբերում են Շումերի վաղդինաստիական շրջանի վերջին տիրակալ Լուգալզագէսի գործունէութեանը, նրա արշաւանքներին, Սարգոնից նրա կրած պարտութեանը եւ Սարգոնի հետ կապուած որոշ իրողություններին: Սա, անշուշտ, չի նշանակում, թէ պիտի հայկական աղբիւրներում նշուած Բէլին անվերապահօրէն նոյնացնել Լուգալզագէսի եւ Հայկին էլ՝ Սարգոնի հետ: Յիշենք, որ Հայկը կանոնականացուած կերպար է, ուստի, բնականաբար, նրա հետ աղերսուող պատմություններն էլ պիտի կանոնականացուած լինէին⁴⁶: Ըստ այդմ, չենք կարող ասել, որ ի դէմս Հայկի, հայ պատմագրութիւնը պահպանել է Սարգոն Աքքադացու յիշատակը: Այդուհանդերձ, շատ հաւանական է, որ հայկական աղբիւրներում Բէլ անուամբ մեզ է աւանդուել Շումերի Լուգալզագէսի արքան, եւ Բէլի մասին պատմուած անցքերն էլ վերաբերում են Լուգալզագէսի գործունէութեանը:

⁴⁶ Տեւ Գր. Բրուտեան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Հայոց օրացոյցն ու երկնային լուսատուները, «Էջմիածին», 1995, թիւ Ա, էջ 47-60: